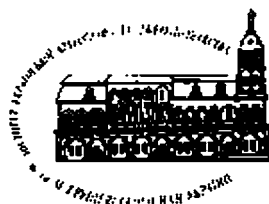

Національна
академія наук України

Інститут
української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Світлана ПАНЬКОВА • Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ
Віталій ТЕЛЬВАК • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія
МОНОГРАФІЧНІ ІСТОРИЧНІ ПРАЦІ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення
України за програмою «Українська книга» 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники – Ігор ГИРИЧ, Валентин КАВУННИК

Автор передмови – Валентин КАВУННИК

Упорядкування листів до «Додатків» – Валентин КАВУННИК, Світлана ПАНЬКОВА

*Підготовка текстів різних видань «Очерка истории украинского народа» –
Валентин КАВУННИК, Георгій ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ*

Переклад з російської мови на українську – Лариса БІЛИК

Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

© Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С. Грушевського
НАН України, 2015
© Кавунник В., передмова, 2015
© Видавництво «Світ», дизайн та художнє
оформлення, 2015

Х. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У XV–XVI ст.; ЗБИРАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ПОЛЬЩЕЮ

Таким чином, єдиним реальним набутком Польщі з тієї широкої програми, яку вона поставила собі в унії з Литвою, було поки що західне Поділля. Решта українських земель входила до складу Великого князівства Литовського, що зберігало свою самостійність і перебувало лише у хиткому і слабкому зв'язку із Польщею.

Але цей хиткий і слабкий зв'язок, ця особиста унія з Польщею справляли дуже сильний вплив не тільки на суспільний устрій і право (про що говоритимемо далі), а й на весь напрямок внутрішньої політики Великого князівства Литовського. Спричинені ними зміни створили вельми небезпечне роздвоєння, етнографічний розкол Русі й Литви, що дуже скоро виявив себе і надзвичайно згубно відбився на державному житті Великого князівства Литовського.

Допоки не виявилися ці зміни у внутрішніх відносинах Великого князівства Литовського, українські, рівно ж як і білоруські, землі почувалися тут у себе вдома. Ними правили здебільшого цілком обрусілі, цілком щиро асимільовані з ними князі Гедимінової династії. Давній устрій землі залишався без значних змін. Якщо в центральному управлінні Великого князівства головну роль відігравали литовські роди, то й вони перебували під сильним впливом слов'янської, давньоруської культури, якою був глибоко просякнутий весь уклад Великого князівства. А головне — центральне управління не справляло особливо відчутного впливу на життя земель, які жили своїм замкнутим, майже зовсім самостійним життям під управлінням своїх князів. Україна складалася головним чином саме з таких великих, майже самостійних князівств, що у подальшій еволюції політичної системи Великого князівства Литовського мали всі шанси перетворитись на окремі держави, майже нічим не пов'язані між собою (себто повторити історію розкладу Київської держави). Волинь була володінням Любарта, потім його сина Федора; Київська земля — Володимира Ольгердовича; Поділлям володів Федір, останній з Коріатовичів, племінників Ольгерда; у Чернігівській землі були дві значні волості Ольгердовичів — Дмитрія і другого Дмитрія-Корибута.

Наприкінці XIV ст. в усьому цьому укладі Вел. кн. Литовського відбувається низка глибоких змін. По-перше, уряд Ягайла-Вітовта, сильний усвідомленням опертя, яке йому давало ще непорушне об'єднання Литви і Польщі, у 1390-х рр. низкою потужних і добре розрахованих ударів без церемонії знищує всі найсильніші удільні князівства у землях Великого князівства Литовського й перетворює їх на звичайні провінції. Так, між

іншим, були відібрані від Дмитрія-Корибута його чернігівські землі (ще раніше втратив свої володіння, емігрувавши до Москви, другий Дмитрій — Ольгердович). У кілька прийомів було відібрано Волинь у Федора Любартовича (навзамін йому дали володіння у чернігівських землях, але це була така жалюгідна заміна, що ображений князь навіть не прийняв її). З Поділля Вітовт зігнав Федора Коріятовича. Київська земля була відібрана у Володимира Ольгердовича, який натомість отримав маленьке Слуцьке князівство у Білорусі, і, пройшовши через кілька рук, перетворилася на початку XV ст. на звичайну провінцію. Після цього, у першій половині XV ст., в українських землях єдиним значним володінням залишилося князівство, складене з чернігівських волостей для неспокійного претендента Свидригайла (1420—1430); крім того — були другорядні князівства, такі, як Ратненське (у північній Волині) Федора Ольгердовича, Пінське — одного з нащадків Гедиміна, Острозьке — одного з уділілих родів давньої київської династії, і т. д. Для державної системи Великого князівства Литовського ці та їм подібні князівства, звісно, жодної небезпеки не становили.

Це перетворення найсильніших князівств у звичайні провінції, роздані в управління звичайним намісникам, не лише врятувало єдність Великого князівства Литовського від розкладу, що їй загрожувало, а й мало надзвичайно важливе значення в еволюції політичних і суспільних відносин українських (та білоруських) провінцій, віддавши їх під безпосередню владу центрального уряду й відкривши останньому більш широку дорогу у впливах його внутрішньої політики на уклад та відносини цих земель. Бо ж хоча державна система Великого князівства Литовського до повної централізації ніколи не дійшла і досить значна провінційна відособленість земель з широкою участю в управлінні місцевих елементів (князівських і панських) існувала й пізніше, — все ж у сенсі впливу внутрішньої політики центрального уряду була велика різниця між цими провінціями й колишніми, майже незалежними, князівствами.

А у внутрішній політиці уряду в цей час відбувався й поступово давався взнаки важливий злам.

У Кревському акті Ягайло серед іншого зобов'язався хрестити у католицтво всіх нехрещених литовців і виконав цю обіцянку. Він організував католицькі єпархії у литовських землях і, мабуть, під впливом своїх польських католицьких радників, надав новоорганізованій католицькій церкві значення церкви державної, панівної, протегованої порівняно з православною церквою Литовської Русі.

Імовірно, під впливом тих самих радників Ягайло прагне створити з литовських бояр-католиків новий привілейований клас: польські політики,

а з ними й Ягайло, мабуть, розраховували, що, будучи зобов'язаною своїм привілейованим становищем Польщі й католицизму, ця литовська католицька аристократія стане вірним прихильником і зберігачем унії Литви з Польщею. Розрахунок був цілком правильний, і з точки зору унії політика ця була цілком послідовна. Однак у цьому ж напрямку пішов і Вітовт, хоча й був противником унії: мабуть, його захоплювали фамільні традиції, що ближче пов'язували його сім'ю з литовським елементом¹, і він, без будь-якої нагальної потреби, посилено намагався висунути литовську аристократію й на неї спертися, на протипагу православним князівським і боярським родам: білоруським, українським та асимільованим ними литовським. Зійшовшись на цьому пункті, хоча й із зовсім протилежних спонук, Ягайло і Вітовт енергійно створюють нову литовську аристократію: проголошують зрівняння бояр-католиків (тобто литовців) у правах із польською шляхтою, визнають за ними виключне право на державні посади, лише їх допускають до найбільш важливих державних актів, таких, як унійні трактати. Вітовт, як фактичний правитель Вел. кн. Литовського, скрізь висуває литовців-католиків, відтісняючи православні роди від будь-якого впливу.

Це, звісно, відчувалося. Литовська Русь усвідомлювала, що її відтісняють на другий план, позбавляючи будь-якого політичного значення; католицька ж литовська аристократія дуже швидко добирає смаку у своєму привілейованому становищі й, розуміючи, що таке виняткове становище її ґрунтується на підтримці Польщі та унії, дійсно починає цінувати зв'язок із Польщею. Звідси починається та двоїстість політики литовської аристократії, про яку я згадував: правлячі литовські кола, з одного боку, бажають зберегти автономію Великого князівства Литовського, тому що з перетворенням останнього на польську провінцію вони втратили б значення його правителів; з другого боку, вони хочуть забезпечити якомога тісніший зв'язок із Польщею, оскільки, розриваючи з останньою, вони були б змушені шукати опори у самому Великому князівстві, а в такому разі їм довелося б дати відповідне місце і значення елементам слов'янським, аристократії українських та білоруських земель. Ця двоїстість і була причиною нерішучості й слабкості литовської політики щодо Польщі. Зупиняючись на півдорозі, вона тим самим полегшувала польській політиці здійснення її планів щодо Литви.

¹ Батько Вітовта, Кейстут, на протипагу іншим Ґедиміновичам, міцно тримався литовської національності і в політичній системі Великого князівства репрезентував литовський елемент. З огляду на таку традицію Ягайло вперто не хотів давати Вітовту володіння у литовських землях, наділяючи його волостями білоруськими та українськими, і навіть змусив прийняти православ'я (пізніше Вітовт знову перейшов у католицизм). За традицією і з опозиції до цих прагнень Вітовт тим більше тяжів до литовського елемента, себто до литовського боярства, хрещеного у католицизм, і протегував цьому останньому.

Полегшував останні, звісно, і вказаний національний розкол. Коли Свидригайло, зайнявши місце Вітовта, задумав виправити його помилку і, не позбавляючи литовських вельмож значення, хотів надати відповідне місце Литовській Русі, це викликало надзвичайне невдоволення серед литовської аристократії. Вона не хотіла ділитися своїм винятковим становищем і пішла назустріч інтригам польського уряду проти Свидригайла, проголосивши великим князем Сигізмунда Кейстутовича. Це була велика послуга польській політиці з боку литовської аристократії; не її провина, якщо реальних вигід із цієї послуги Польщі мати тоді не вдалося.

Сигізмунда визнавали литовські землі; білоруські та українські залишилися вірними Свидригайлу. Етнографічне роздвоєння стало фактом очевидним і було підкреслено сучасниками, які називають Сигізмунда великим князем литовським, Свидригайла — великим князем руським. Подальша боротьба Свидригайла із Сигізмондом мала вирішити — чи залишиться литовська аристократія панівною, чи центр тяжіння пересунеться у бік елементів білоруських та українських. Останні це розуміли, і тому православні князі і бояри з надзвичайною енергією підтримували Свидригайла, що здавна був їхнім союзником і другом¹. Але за великої енергії та наполегливості, Свидригайло виявився поганим полководцем, і справу литовської «Русі» було програно. У 1435 р. Свидригайло зазнав рішучої поразки: у битві над р. Святою, поблизу Вількомира, загинуло його військо; самих лише полонених князів літописи налічують 26, а багато їх полягло на місці.

Але й литовській аристократії у виборі Сигізмунда не пощастило: він виявився ворогом аристократії взагалі й намагався висунути людей худорідних, а родовитих переслідував, як розповідає пізніший літописець, представник аристократичних поглядів. Тому Сигізмунд невдовзі загинув від рук аристократів, що уклали змову на його життя. Зате із проголошенням великим князем малолітнього Казимира правління переходить до рук купки литовських аристократів, які захопили кермо влади міцно і надійно.

Ще на самому початку, з огляду на ті труднощі, які охоплювали їх у даний момент: небезпечних рухів всередині держави, гострого розриву з Польщею, що загрожувала війною, та небезпек з боку інших сусідів, — литовські правителі вважали за потрібне дещо зробити і для задоволення «Русі». Волинь залишено в руках її героя — Свидригайла; Київську землю віддали синові колишнього київського князя Володимира — Олелькові, дуже поміркованому представникові українських князів, що близько стояв до литовської аристократії. Син і наступник Олелька на київському столі

¹ Народним масам ця боротьба залишилася чужою. Вона була справою князів і бояр, боротьбою двох аристократій. Народ був лише її пасивним учасником.

Семен був одружений з дочкою Гаштовта, одного із значних литовських вельмож, колишнього глави регентства, і в силу цих родинних зв'язків та своєї «поміркованості» був навіть висунутий кандидатом на посаду великого князя з боку литовських правителів. Усе це створювало певну ілюзію національної гармонії — визнання з боку литовської аристократії значення «Русі» у державі.

Але виняткові обставини скоро минули, становище литовських правителів зміцнилося, й вони вже не вважали за потрібне кокетувати з білорусько-українською аристократією Великого князівства; тому цій останній, як і взагалі литовській Русі, невдовзі довелося дуже дошкульно відчувати своє приниження. Коли 1470 р. помер київський князь Семен Оленькович, литовські правителі не згодились на надання київського столу його братові Михайлу й зажадали від Казимира, щоб він перетворив Київську землю на звичайну провінцію, а намісником туди призначив литовця-католика Гаштовта. Казимир виконав їхнє бажання, і це надзвичайно прикро вразило киян. Вони заявили, що краще загинуть, ніж приймуть намісником литвина, та ще й не княжого роду, й настійливо просили Казимира дати їм у Київ когось із князів, якщо не православного, то хоча б і католика, щоб підтримати традицію київського столу. Але литовські правителі наполягали на своєму, а з ними й Казимир, і кияни, кінець кінцем, мусили прийняти Гаштовта.

Розповідаючи про цей епізод, поляк-сучасник Длугош додає, що ворожнеча Русі і Литви у цей час взагалі так загострилася, що Казимир боявся смут і навмисне продовжив своє перебування у Великому князівстві, щоб запобігти конфлікту. За його словами, кияни і взагалі литовська Русь гірко нарікали на те, що Литва — давній данник Русі — перетворилася тепер на її володаря.

Обійдений київським столом, Михайло Оленькович з кількома іншими князями уклав змову. Наскільки можна судити із мізерних відомостей, змовники мали на меті здобути великокняжу владу, посадивши на престол Великого князівства Литовського одного з руських князів, можливо, — самого Михайла Оленьковича. Вони розраховували на допомогу московського вел. князя й мали намір заплатити за неї східною окраїною Великого князівства Литовського. Але змову було розкрито; деякі учасники встигли втекти до Москви, а Михайла з іншим учасником, князем Гольшанським, схопили й стратили (1481).

У цьому епізоді дуже цікавими є відзначені зараз сподівання на допомогу з Москви. Як литовська партія спиралася на вплив і сили католицької Польщі, так обійдені українські та білоруські аристократи починають звертати свої погляди в бік православної Москви, цього одвічного суперника

Великого князівства Литовського у збиранні земель давньої Київської держави. Московські князі, за історичною й династичною традицією, здавна вважали себе спадкоємцями Київської держави, хоча лише наприкінці XV ст. відкрито включили цей пункт до програми своєї політики. З іншого боку, великі князі литовські, поки унія з Польщею не звела їх із цієї дороги, теж усвідомлено прагнули до об'єднання під своєю владою всіх земель давньої Київської держави¹. У другій половині XIV ст. суперництво цих двох збирачів означилося цілком виразно, і Вел. кн. Литовське, яке дедалі глибше просякало культурною спадщиною Київської держави, суперничало з Москвою у збиранні її давніх провінцій вельми успішно, хоча йому й бракувало витримки московської політики. Зміни, спричинені унією у внутрішніх відносинах Вел. кн. Литовського, вбили його притягальну силу, яку воно мало для земель давньої Київської держави, та й увагу литовського уряду привернули інші питання. Але поки Московська держава переживала за двох Василів час свого застою і занепаду, помітного особливо порівняно з імпозантним правлінням Вітовта, і пізніше, навіть у першій половині правління Казимира, — зміна в шансах давніх суперників не була відчутна. Лише наприкінці правління Казимира Литва починає усвідомлювати свою слабкість, утворену внутрішнім роздвоєнням. Саме тепер одвічний суперник піднімався з довготривалого занепаду і, ставши грізним сусідом Литви, заявляв претензії на українські та білоруські провінції Вел. кн. Литовського. Тяжіння у бік Москви серед аристократії цих провінцій ставало надзвичайно небезпечним явищем. Литовський уряд цілком усвідомлював небезпеку. Той же Длугош каже, що Казимир утримував литовських правителів від втручання у новгородські справи під час боротьби новгородців з Москвою, вказуючи, що литовська Русь, у разі війни з Москвою, може стати на бік останньої і обернутися проти литовської партії, аби звести рахунки з нею. Подальші війни з Москвою відкрили всю глибину занепаду Литви із жахливою очевидністю, і московський уряд, оцінюючи відносини, тепер уже виступає відкрито із програмою приєднання всіх земель давньої Київської держави як вітчизни московських князів. У 1493 р. князь московський починає титулувати себе у зносинах з литовським князівством «государем всея Русі», а під час переговорів 1504 р. домагається «Кієва, Смоленська та інших міст», погрожуючи у противному разі не облишити Литву у спокої.

Симптомом змін, що відбулися у реальному співвідношенні сил обох противників, стало Чернігівське пограниччя.

¹ Пруським рицарям Ольгерд заявляв: *omnis Russia ad Letwinos debet simpliciter pertinere* [Вся Русь повинна просто належати до Литви].

З 1470-х рр. починає виразно даватися взнаки тяжіння до Москви на цьому північно-східному пограниччі давнього Чернігівського князівства, де здавна суперничали впливи Литви і Москви. Тутешні дрібні князі із старої чернігівської династії починають переходити із своїми володіннями з-під влади Вел. кн. Литовського під владу Вел. кн. Московського. Раніше литовський уряд, усвідомлюючи свою притягальну силу, визнавав для князів, у своїх власних інтересах, повну свободу переходу; тепер, наляканий цим рухом, він почав заперечувати законність таких переходів. Почалися воєнні дії, але успіхи московського війська, завдяки вказаному тяжінню, виявилися настільки значними, що литовський уряд поспішив припинити їх перемир'ям. За Москвою визнано володіння князів, що перейшли, але на майбутнє вирішено таких переходів не допускати (1493).

Вони, однак, невдовзі відновилися (вочевидь, — не без згоди Москви) у ще грізніших розмірах. Мотивом, безсумнівно, підказаним з Москви, виставлено релігійне гоніння на православних у Вел. кн. Литовському; національна причина була таким чином підмінена релігійною. Під цим пристойним приводом Москва продовжує приймати князів, серед яких переходять зі своїми землями вже володарі великого калібру, нащадки московських емігрантів — Семен Можайський, який отримав від великого князя литовського Чернігів, Стародуб та ін., і Василь Шемячич, що володів Новгородом-Сіверським. Чернігівська земля повністю переходила під владу Москви, і вел. кн. московський поспішив вислати своє військо, яке й докінчило приєднання чернігівських земель. Серед повного занепаду духу литовський уряд уклав у 1503 р. нову угоду з Москвою, визнавши за останньою всі її набутки, у тому числі майже всю давню Чернігівську землю, за винятком невеликої придніпровської смуги.

Потім через кілька років організує змову і повстання, розраховуючи на допомогу великого князя московського і кримського хана, українська князівська родина Глинських, скривджена новим великим князем і королем Сигізмундом. Очолював її Михайло Глинський, надзвичайно впливовий улюбленець вел. кн. Олександра, що попав у немилість за його наступника, представник руської аристократії у Великому князівстві Литовському, який вважався її вождем і главою. Це був епізод, аналогічний князівській змові 1481 р., і мав, очевидно, на меті посадити Глинського на престол Вел. князівства. Але хан зовсім не підтримав повстання, а московський великий князь підтримав вельми слабо, і воно дуже скоро було придушено, не викликавши хоч трохи значного руху навіть серед українських та білоруських князів і бояр, не кажучи вже про народ. Зусилля Глинських підняти Київську землю були безуспішні, а сусідня Волинь, ця *per excellence* [насправді] княжа

земля — лишилася цілковито байдужою. Вожді змови пішли на Московську територію (1508), і єдиним відчутним наслідком її для Вел. кн. Литовського була втрата Смоленської землі, зайнятої московським військом у війні, що розгорілася між обома державами за сприяння Глинського.

Це повстання було останньою конвульсією руської (українсько-білоруської) партії у Великому князівстві Литовському. Воно показало повну нездатність українських та білоруських магнатів до будь-якої енергійної дії, відсутність серед них солідарності, згуртованості, енергії. Їхня пісня була вже проспівана з падінням Свидригайла — самі вони не в змозі були вступити в боротьбу з литовською партією. Їхнє тяжіння до Москви також не мало в собі глибшого, усвідомленого змісту, цілком визначеної програми; у кращому разі Москва розглядалася лише як союзник для перевороту у Вел. кн. Литовському. Це були рухи невеликих купок, сліпа реакція без певного плану і програми. Більшість князів і бояр примирилися з тією другорядною роллю, яку залишала їм литовська аристократія (головним чином у місцевому управлінні білоруських та українських земель), і, задовольняючись нею, відклало думку про боротьбу. Порушити національне питання у Польсько-литовській державі мали інші суспільні елементи, але тоді, коли догорала аристократична фронда, їхньої ролі ще не передчував ніхто.

Утім, рухи кінця XV і початку XVI ст. не залишились без впливу на польсько-литовський уряд: наляканий тим застосуванням релігійних мотивів, яке робилося противниками, особливо московським урядом, він стає обережнішим стосовно українських та білоруських елементів і, напр., полишає думку, що займала його перед тим, про здійснення унії своїх православних підданих із католицькою церквою.

Не залишились ці події і без впливу на подальшу долю Вел. кн. Литовського. Після жахливих втрат, зазнаних у боротьбі з Москвою (втрата Чернігівської та Смоленської землі), Москва стає кошмаром Вел. кн. Литовського. Усвідомлення національного роздвоєння вбиває моральну силу останнього. Притому ще, окрім Москви, висунувся й інший сусід, щодо якого литовський уряд відчув себе цілковито безсилим, — Кримська орда, яка показала свою страшну руйнівну силу на українських землях Литви і Польщі одночасно з завоюваннями Москви. Виокремившись при розкладі старої Татарської орди, «Кипчаку», й остаточно сформувавшись у середині XV ст. під володарюванням Хаджи-Герая, вона перебувала спочатку у вельми дружних взаєминах із Вел. кн. Литовським, але підступи великого князя московського, що прагнув посварити її з Литвою, і невдала політика великих князів литовських, особливо їхні намагання бути одночасно в союзі і з Кримом, і із найлютішим ворогом кримських ханів — Золотою ордою,

розбили цю дружбу. Син Хаджи-Герая Менглі-Герай, зміцнивши своє становище визнанням верховної влади Туреччини, з 1482 р. змінює своє ставлення до Литви і Польщі й починає своїми нападами спустошувати їхні землі. Крим стає на два століття надзвичайно важливим і згубним фактором в історії українського життя.

Слабкість держави, з огляду на внутрішні й зовнішні небезпеки, входить у загальну свідомість правлячих кіл Вел. кн. Литовського, і ця обставина, кінець кінцем, дає можливість польським політикам здійснити свої заповітні плани стосовно Литви.

Незважаючи на удари, що падали на Вел. кн. Литовське, литовська аристократія твердо додержувалася програми, яку диктували їй її класові інтереси: підтримувати якомога тісніший зв'язок із Польщею, але в той же час оберігати автономію і політичну самостійність Вел. кн. Литовського.

У 1499 р., коли Польща хотіла за будь-яку ціну заручитися сприянням Литви проти турків, польські політики навіть дали згоду на зміну формули унії у дусі повної рівноправності й незалежності Вел. кн. Литовського, як того хотіли литовські автономісти. Коли услід за тим великий князь литовський Олександр став і польським королем, він окроював новий акт унії у дусі польських прагнень, але у Литві його не вважали правосильним. Завдяки тому, що наступні великі князі (які водночас були й польськими королями) — Сигізмунд і Сигізмунд-Август також не були прихильниками унії, Литва протягом усєї першої половини XVI ст. вперто відхиляла всі спроби поляків здійснити свій давній план інкорпорації Великого князівства Литовського, так що упродовж усєї першої половини XVI ст. це питання видавалося абсолютно безнадійним. Навіть зібратися на спільний сейм з поляками, які розраховували в такому випадку знайти союзників серед самих представників Вел. кн. Литовського, особливо серед нижчого дворянства — шляхти, литовські правителі не згоджувалися під різними приводами.

Але у 1560-х рр. починається поворот, несприятливий для литовських правителів. Литва необережно накликала на себе війну з Москвою, втрутившись у лівонське питання, і ця війна, дуже невдала для Литви, що вимагала надзвичайного напруження сил і величезних витрат на військові потреби та непомірно підняла обкладання податками шляхетських маєтків, спричинила тут надзвичайне невдоволення, особливо серед нижчого шляхетства. Допущене незадовго перед тим до участі у представницькому управлінні Великого князівства, воно поступово виходить з-під впливу магнатів і починає підіймати голос за тісну унію Вел. кн. Литовського з Польщею, оскільки проведення її обіцяло участь Польщі у війнах та інших потребах Великого князівства Литовського, а також розширення шляхетських вольностей

за польським зразком і знищення прерогатив магнатства, яке всевладно правило у Великому князівстві Литовському. Литовські магнати опинились таким чином у дуже тяжкому становищі, наражаючись на тиск згори і знизу. Але такою була сила цієї всевладної, тісно згуртованої магнатської олігархії, що вона все-таки не поступалася цьому тиску і додержувалася своєї автономної програми, не допускаючи до скликання спільного сейму й утримуючи представників шляхти на конференціях з поляками у повній підлеглості. Навіть провагавшись спершу і зробивши низку поступок на конференції 1564 р., вони потім узяли їх назад і цілком загальмували питання про унію.

Коли після безплідних сеймів 1565–1566 рр. наприкінці 1568 р. з питання про унію в Любліні було призначено новий сейм з участю представників литовських станів, литовські магнати й тут зуміли втримати представників шляхти у повній слухняності й звели спільний сейм до конференцій двох окремих сеймів. Помітивши ж, що король має намір енергійно підтримати польські прагнення і під впливом поляків готовий навіть здійснити тиск на представників Литви, литовські магнати в ніч на 1 березня 1569 р. таємно виїхали з Любліна разом з представниками інших станів Вел. кн. Литовського, сподіваючись таким чином «зірвати» сейм. Та їхній розрахунок виявився невдалим: поляки, роздратовані тривалими безуспішними переговорами, тепер, маючи на своєму боці короля, вирішили йти напролом і покінчити з Литвою, встановивши нову формулу вже без її участі. Однак, під враженням енергійної опозиції литовських магнатів, вони вирішили трохи відступити від початкового плану, залишивши певну тіль литовської автономії, але зате відібравши від Вел. кн. Литовського і приєднавши до Польщі спірні землі, на які здавна претендував польський уряд.

Безпосередньо після від'їзду литовських представників польські сенатори на конференції з королем у присутності шляхетських депутатів¹ виступили з проектом — ухвалити стосовно унії заочне рішення, без литовських представників як таких, що самовільно й незаконно залишили сейм², а перш за все приєднати до Польщі Волинь і Підляшшя, негайно опублікувати грамоти про це приєднання й закликати сенаторів та шляхетських депутатів названих провінцій до участі в сеймі. Король заявив, що вважає ці пропозиції цілком справедливими і, приймаючи їх, готовий їх здійснити, хоча б і проти волі литовських представників. На всяк випадок, було вирішено приготуватися до війни з Литвою і для цього постаратися залучити на свій

¹ Польський сейм складався з двох палат сенату, де засідали єпископи й вищі чини, та палати посольської, де засідали виборні депутати шляхетського стану.

² У польській судовій процедурі це звалося контумацією; нічого й казати, що в даному разі прикладання цієї процесуальної форми до сеймування було явною натяжкою.

бік татар. Про приєднання Волині й Підляшшя до Польського королівства негайно було розіслано до цих провінцій грамоти, в яких місцевим сенаторам і депутатам наказано з'явитися на сейм під загрозою позбавлення маєтків та посад.

Після цього сейм розпочав редакцію постанов про приєднання цих земель: їх було складено майже однаково, із цілковитою зневагою до історичних фактів. Король, від імені якого ці постанови писалися, заявляв, що він, пам'ятаючи свій обов'язок — повернути Польщі належні їй віддавна землі з огляду на нагадування й прохання зібраних на сейм представників¹, вирішив приєднати до Корони Польської Підляшшя та Волинь як землі, що належали їй віддавна і лише в часи правління Казимира Ягайловича, який був одночасно великим князем литовським і королем польським, силоміць приєднані до Литви. Насправді у XII–XIII ст. поляки під час воєн за прикордонні території лише на короткий період захоплювали частини Підляшшя; за Ягайла воно нетривалий час було у володінні мазовецьких князів як *литовський* лен і потім знову через кілька років по смерті Сигізмунда Кейстutowича. Але поляки звикли дивитися на Підляшшя як на свою провінцію внаслідок того, що дрібна мазовецька шляхта, переселяючись сюди, значною мірою колонізувала його уже в XV ст. Про зусилля поляків захопити Волинь я вже казав: доти всі ці спроби були безуспішні, й Волинь Польщі не належала ніколи. Та про такі дрібниці, як історичні факти, тепер менш за все хтось був схильний думати серйозно, і хоча редакція цих інкорпораційних хартій потім була піддана різноманітним змінам з участю представників Підляшшя та Волині, але історичне мотивування так і залишилось у тій же суперечності з історією: йому тоді ніхто не надавав значення, якщо вирішено було стати на ґрунт насильницького здійснення одвічних прагнень польської політики.

Сенатори й депутати Волині та Підляшшя довго не з'являлися; їх головним чином стримував страх репресій з боку Вел. кн. Литовського, та й притім надто вже раптово і у дивний спосіб усе це відбулося. Король, зрештою, розпочав конфіскацію маєтків неслухняних і зняття їх з посад, і ці заходи справили очікуваний вплив: сенатори й депутати з'явилися. Вони дуже неохоче присягали на вірність Польській Короні, особливо деякі волинські магнати, які то вимагали, щоб були забезпечені права їхньої народності, їхня релігія й станові переваги², то просто ухилялися від присяги. Та *ultima ratio*

¹ Унаслідок неясної (можливо, — навмисно) стилізації складалося враження, нібито у цих нарадах і проханнях брали участь і представники Вел. кн. Литовського.

² Цікавою була промова кн. Вишневецького, який вимагав, щоб православні роди не ставилися нижче за католицькі, щоб старовинні князівські роди залишені були при

[«переконлива» пропозиція] — загроза конфіскації, кінець кінцем, зробила свою справу: присягу було принесено, і представники новоприєднаних провінцій зайняли серед представників інших польських провінцій «віддавна належні їм місця», як висловлювалися поляки.

Волинським обивателям сприяли у різноманітний спосіб: право, що діяло до того на Волині, залишено чинним і на майбутнє (у вигляді другої редакції Литовського статуту, який внаслідок цього отримав назву Волинського). Місцеву мову (власне — вироблену канцелярською практикою Вел. кн. Литовського макаронічну білорусько-українсько-польську суміш) збережено у місцевому діловодстві та у зносинах центрального уряду з місцевими установами (за винятком лише міських громад, які вважалися вже достатньо денационалізованими завдяки запровадженому в них німецькому праву). Шляхті «грецької віри» надано однакові права з католиками, дано обіцянки призначати православних на всі посади; місцеві посади мали роздаватися лише місцевим уродженцям. Останню обіцянку дано було й підляшанам, в усьому іншому для цієї землі винятків не робилося, бо в ній, внаслідок проникнення численної польської шляхти, вже й раніше багато в чому існували польські порядки, польське право, польська мова.

Правителі Вел. кн. Литовського, з боку яких побоювалися збройної протидії і польські політики, і населення Волині та Підляшшя, кінець кінцем, не наважились на енергійний протест проти здійсненого Польщею захоплення. Становище їхнє дійсно було вкрай тяжке: над Литвою й далі тяжіла спустошлива війна з Москвою, шляхетський стан противився політиці магнатів, і навіть на солідарність магнатів українських земель, на які наклала тепер руку Польща, литовські олігархи не могли розраховувати внаслідок виключності своєї політики і давнього роздвоєння Литви та Русі. І замість війни, якої чекали від них, кінець кінцем, з'явилась на сейм депутація литовських правителів з жалісними словами з приводу приєднання Волині й Підляшшя та із заявою про готовність продовжувати перемовини про унію.

Такий легкий успіх та безкарність збадьорили польських політиків, і шляхетські депутати, взагалі сміливіші й агресивніші у своїх планах, ніж сенатори, виступили з вимогою, щоб до Польщі були приєднані також східне Поділля, незадовго перед тим сформоване в особливе Брацлавське воєводство, та Київська земля. Проект приєднання Брацлавського воєводства був прийнятий і сенаторами, і королем дуже співчутливо. Його негайно

своїх почесних прерогативах; він вказував на те, що князівські й магнатські роди українських земель і взагалі український народ («руський», за тодішньою термінологією) не поступаються у благородстві й славі «жодному іншому народові у світі».

включили до постанови про приєднання Волині як частину Волинських земель¹; брацлавським сановникам звеліли присягнути, і протягом якихось двох тижнів приєднання Брацлавщини було здійснено, не зустрівши ніяких утруднень.

Не так було з Київською землею. Про правовий бік, звісно, ніхто не думав. Але ця розлога, малонаселена країна, що мала спільну границю зі страшною Московською державою і на яку постійно нападали татари, більш розважливим польським політикам уявлялася непосильним тягарем, яким і справді виявилася для Польщі, з її надзвичайно слабкою державною та військовою організацією. Тому більшість senatorів з королем на чолі неприхильно поставилися до цього проекту шляхетських депутатів. Але ці останні енергійно наполягали, і їхня наполегливість мала успіх. Треба зазначити, що їх підтримували й волиняни із брацлавцями: новоприєднані до Польщі провінції мали всі підстави бажати, аби з приєднанням не ривався їхній зв'язок з рештою українських земель, — щоб тому й вони були разом із ними приєднані до Польщі. Другого дня після присяги брацлавського воєводи (3 червня) відбулася конференція, на якій шляхетським депутатам вдалося схилити на свій бік багатьох senatorів і короля. Король заявив, що він вирішив приєднати до Польщі Київську землю і накаже київському воєводі принести присягу. Тим самим днем датовано і грамоту про приєднання Київської землі, яка у цій грамоті представлена також провінцією, здавна належною до Польщі. Для заспокоєння київських обивателів їм було надано ті самі гарантії, що й волинським.

Литовські представники, що якраз перед тим прибули на сейм, не мали енергії протестувати проти цих нових захоплень: вони відчували, що в них «обрізано крила», як вони висловились. Після марної і досить слабкої опозиції вони прийняли відкрийовану формулу унії, домігшись лише незначних поступок у ній. Попередня особиста унія замінена дуже тісною реальною: Польща й Литва віднині мали утворювати одну державу, з одним очільником, якого спільно обирають, зі спільним сеймом, тільки окремі міністерства зберігаються у Литві.

У середині серпня закінчився цей сейм, що так пам'ятно записав своє ім'я в історії Східної Європи: за кілька засідань на ньому було здійснено те, чого не могли досягти тривалі війни та століття дипломатичних перемовин і мудрувань. Прославлений пізнішими польськими істориками як акт любові й братерства, насправді він був ланцюгом насильств над чужими правами й переконаннями, здійснених тиском урядової влади й тяжких об-

¹ Історично це було зовсім неправильно, але у XVI ст. Брацлавщина справді перебувала у тісному зв'язку з Волинню.

ставин, якими були війна з Москвою, ослаблення Вел. кн. Литовського, його внутрішнє роздвоєння і т. д. Усе це, втім, зовсім не робить і литовських автономістів мучениками ідеї: ними також керували егоїстичні мотиви — інтереси олігархії, в ім'я яких вони й придушували опозицію своєї шляхти, що прагнула благодаті польських шляхетських привілеїв.

Отже, Польща збрала під своєю владою майже всі українські землі. Поза її границями, окрім Русі Угорської та українських округів Молдавії (Буковини), після 1569 р. залишалися тільки: територія по середньому Бугу й верхній Прип'яті — землі Берестейська та Пінська, що утворили Берестейське воєводство, котре залишилося у складі Вел. кн. Литовського, — та Чернігівська, яка у той час належала Московській державі. Але Вел. кн. Литовське після 1569 р. перебувало під таким сильним впливом польського уряду, права і культури, що згадана Берестейсько-Пінська територія все одно що належала Польщі¹. Чернігівська земля, яка з 1503 р. належала Московській державі, на початку XVII ст., в добу московського смутного часу, була захоплена Польщею і залишилася за нею згідно з подальшими угодами з московським урядом. З неї було сформовано особливе Чернігівське воєводство.

Щоправда, володіння цією землею тривало недовго, лише до великого повстання 1648 р. Та все-таки, хоча й тимчасово, Польщі вдалося зібрати українські землі майже цілком.

Вел. кн. Литовське слугувало для них тільки ніби етапом у переході під владу Польщі, до сфери впливу її державного устрою, права й побуту.

Детальніше: «Історія України-Руси», т. VI, розд. 3—4.

Грушевський М. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі на переломі XIV і XV в. / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV: XIV—XVI віки — відносини політичні. — Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1903. — С. 88—156.

Грушевський М. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV віці / М. Грушевський // Історія України-Руси. — Т. IV:

¹ Адміністративний поділ на воєводства й повіти, що остаточно усталився перед 1569 р., поділяв українські землі на 8 воєводств: 1) Руське (Галичина), яке у свою чергу складалося з чотирьох земель: Львівської, Галицької, Перемиської та Сяноцької; сюди ж номінально причислялася 1а) земля Холмська, котра мала самостійний устрій; столиця воєводства — Львів. 2) Воєводство Белзьке (столиця Белз). 3) Воєводство Подільське (столиця Кам'янець). 4) Воєводство Волинське (столиця Луцьк). 5) Воєводство Підляське, яке підрозділялося на землі: Дорогичинську, Мельницьку і Більську. 6) Воєводство Берестейське (Берестя). 7) Брацлавське (Вінниця). 8) Воєводство Київське (Київ). Пізніше до них приєдналося дев'яте, сформоване у 1635 р., — воєводство Чернігівське.

XIV–XVI віки – відносини політичні. – Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1903. – С. 156–282.

Грушевський М. Довершення інкорпорації українсько-руських земель Польщі / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – Львів: наклад Наукового товариства імені Шевченка, 1903. – С. 256–282.

Грушевський М. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі від середини XV віка до початків XVI-го / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – 2-е видання, розширене. – Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. – С. 180–291.

Грушевський М. Зміни в українських степах і на Чорномор'ю. Сформування Кримської орди й татарські спустошення / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – 2-е видання, розширене. – Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. – С. 292–337.

Грушевський М. Політичні обставини в XVI в. – влучення українських земель до Польщі / М. Грушевський // Історія України-Руси. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – 2-е видання, розширене. – Київ; Львів: Друкарня П. Барського, 1907. – С. 338–423.

ЗМІСТ

В. Кавунник. ІСТОРІЯ ВИДАННЯ «ОЧЕРКА» МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО	V
Передмова до першого видання	1
Передмова до другого видання	2
Передмова до третього видання	6
Передмова до четвертого видання	7
I. Сучасна українська колонізація та її історичні зміни; географічні умови; український етнічний тип	8
II. Загальні риси української історії. Розселення українських племен ..	26
III. Культура й побут	38
IV. Торговельні зносини; початок державної організації; літописна традиція про початок Київської держави	47
V. Київська держава у IX та X ст. — процес утворення	60
VI. Київська держава в XI та XII ст. — процес розкладу	74
VII. Князівства-землі XI—XIII ст. Галицько-Волинська держава XIII—XIV ст.	84
VIII. Політичний і суспільний устрій, право та культура XI—XIII ст. ..	95
IX. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського й Польщі (XIV—XV ст.)	113
X. Українські землі у XV—XVI ст.; збирання українських земель Польщею	125
XI. Суспільна й культурна еволюція. Привілейовані стани	140
XII. Селянство.	154
XIII. Міста. Релігійно-національний і культурний рух XVI—XVII ст. ..	165
XIV. Козацтво — його походження і розвиток	177
XV. Козацтво й козацькі війни до 1648 р.	189
XVI. Хмельниччина	207
XVII. Устрій і відносини, створені Хмельниччиною	225
XVIII. Події після смерті Хмельницького (1657—1663)	237
XIX. Смути 1660—1680 рр.	250
XX. Відносини кінця XVII ст.	263
XXI. Соціально-економічний процес у Східній Україні XVII—XVIII ст.	273

XXII. Повстання Мазепи й перше скасування гетьманства	285
XXIII. Останні гетьмани	298
XXIV. Ліквідація старого устрою Гетьманщини	309
XXV. Правобережна Україна	319
XXVI. Західна Україна	331
XXVII. Занепад національного й культурного життя у Східній Україні	349
XXVIII. Українське відродження в Росії	360
XXIX. Українське відродження в Австро-Угорщині	376
XXX. Сучасний стан українства в Австро-Угорщині	392
XXXI. Сучасний стан українства в Росії	413
XXXII. Останні десятиріччя	443
ДОДАТКИ	459
Грушевський М. Передмова до брошури «Українство в Росии, его запросы и нужды (глава из «Очерка истории украинского народа»)» – розділ XXXI. «Сучасний стан українства в Росії»	461
Листи з історії видання «Очерка» Михайла Грушевського	463
№ 1. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 22 травня 1903 року	463
№ 2. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 20 серпня (3 вересня) 1903 року	464
№ 3. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 18 вересня 1903 року	465
№ 4. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 3 (16) жовтня 1903 року	466
№ 5. Фрагмент листа Максима Славінського до Михайла Грушевського від 17 листопада 1903 року	467
№ 6. Лист Михайла Грушевського до Максима Славінського від 6 (19) грудня 1903 року	468
№ 7. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 12 грудня 1903 року	469
№ 8. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 13 лютого 1904 року	470
№ 9. Лист Максима Славінського до Михайла Грушевського від 16 лютого 1904 року	471

№ 10. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 10 березня 1904 року	472
№ 11. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 19 березня 1904 року	473
№ 12. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 23 квітня 1904 року	474
№ 13. Лист Салтикова до Михайла Грушевського від 9 липня 1904 року	475
№ 14. Фрагмент листа Олександра Браудо до Михайла Грушевського від 2 вересня 1904 року	477
№ 15. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 вересня 1904 року	478
№ 16. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від [26 вересня 1904 року].	480
№ 17. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 жовтня 1904 року.	482
№ 18. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 21 жовтня 1904 року.	483
№ 19. Лист Н. Зандмана до Михайла Грушевського від 3 листопада 1904 року	484
№ 20. Лист Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 14 грудня 1904 року	485
№ 21. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, січень 1905 року	487
№ 22. Лист Йосифа Гессена до Михайла Грушевського від 9 березня 1905 року	489
№ 23. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського від 13 березня 1905 року	490
№ 24. Фрагмент листа Олександра Лотоцького до Михайла Грушевського, червень 1905 року.	491
Рецензії на «Очерк» Михайла Грушевського	492
Павлов Н. Ученый труд г-на профессора Грушевского: Очерк истории украинского народа	492
Сторожев В. Проф. М.С. Грушевский. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906.	511
Проф. Мих. Грушевский. Украинство в России, его запросы и нужды. СПб., 1906 г.	507
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	514

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 22

НАРИС ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Серія «Монографічні історичні праці»

Редактор *Л. Веремієнко*
Художнє оформлення *С. Іванов*
Технічний редактор *І. Сімонова*
Коректор *О. Тростянчин*

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 46,0.
Обл.-вид. арк. 40,0. Тираж 5000 пр. Зам. 48-15

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г. Папакін, І. Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 22 : Нарис історії українського народу /упор. І. Гирич, В. Кавунник. — 2015. — 568 с. — (Серія «Монографічні історичні праці»).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

У томі 22 Творів М. Грушевського у 50-ти томах уміщено в українському перекладі працю «Очерк истории украинского народа», яку історик опублікував у 1904 р. За життя автора книга була перевидана у 1906, 1911 і 1913 рр. «Очерк...» призначався для російськомовної української інтелігенції та росіян і знайомив з тисячолітньою історією українського народу від доісторичних часів і князівського періоду до доби новітнього українського відродження у ХІХ — на початку ХХ ст. Крім «Ілюстрованої історії України» — це єдина суцільна політична історія України від найдавніших часів до модерного часу. До тому увійшли «Додатки», які розкривають історію створення книжки та рецепцію суспільства на неї.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться історією України.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-923-4 (Т. 22)

УДК 94(477)

ББК 63.3(4УКР)